

Bilder för de inte läskunniga Gregorius' argument i historiskt perspektiv

Av Bengt Arvidsson

Ett tidigt teologiskt argument för bilder i ett kyrkorum är Gregorius den Stores (Gregorius I, påve 590-604) yttrande angående bildens funktion för de inte läskunniga. Argumentet har ofta förts fram i kyrkans bilddiskussioner och bildstrider men också som förklaring till den rika bildskatt som möter i många av våra medeltida kyrkors valv. I västlig tradition in-tar argumentet en dominerande och naturlig plats i det bildteologiska tänkandet. Under reformationsårhundradet blev det en sammanfattande motivering för att behålla kyrkobilderna från lutherskt håll mot kalvinis-terna och andra bildstormare. Det möter i flera evangeliska kyrkoord-ningar från 1500-talet.¹ Genom Laurentius Petri kom argumentet också att anslå den teologiska principen för bildbruket i Svenska kyrkan i efter-reformatorisk tid.² Så kan Sven Bälter i sitt pastoralteologiska arbete *Historiska Anmaerkningar om Kyrcko-Ceremonierna, Så wael Wid den offentliga Gudstjensten, Som Andra tilfaellen hos de foersta Christna, Och i Swea Rike, I synnerhet Efter Reformationen til naerwarande tid*, Stockholm 1762, sammanfattande skriva följande: "Archi-Biskopen Laurentius Petri förklarade målade och skurna tafloer och beläten ibland de ting, som kunde be-hållas och afskaffas. Han medgaf, at Gregorius talat aldeles riktigt, då han sade, at målningar brukades i Kyrkorna, på det de som äro okunniga i Skrif-ten, måtte läsa på wäggarna, hwad de icke kunde inhämta af böcker".³

I det följande skall jag göra några reflexioner kring argumentet i ett teologihistoriskt perspektiv. Hur har det uppkommit? Vilken bilduppfattning ligger bakom argumentet? Begränsar argumentet bildanvändningen? Underförstått kan nämligen argumentet tolkas så, att de läskunniga inte

behöver bilder. Primärt orienterar jag mig utifrån efterreformatorisk teologi, dels p g a den centrala plats ordet intar i detta tänkande och dels av det skälet att läskunnigheten blir mer och mer utbredd under 1600- och 1700-talen för att så småningom bli ett krav - eller allmän rättighet - under 1800-talet i och med förordningar om folkskola.

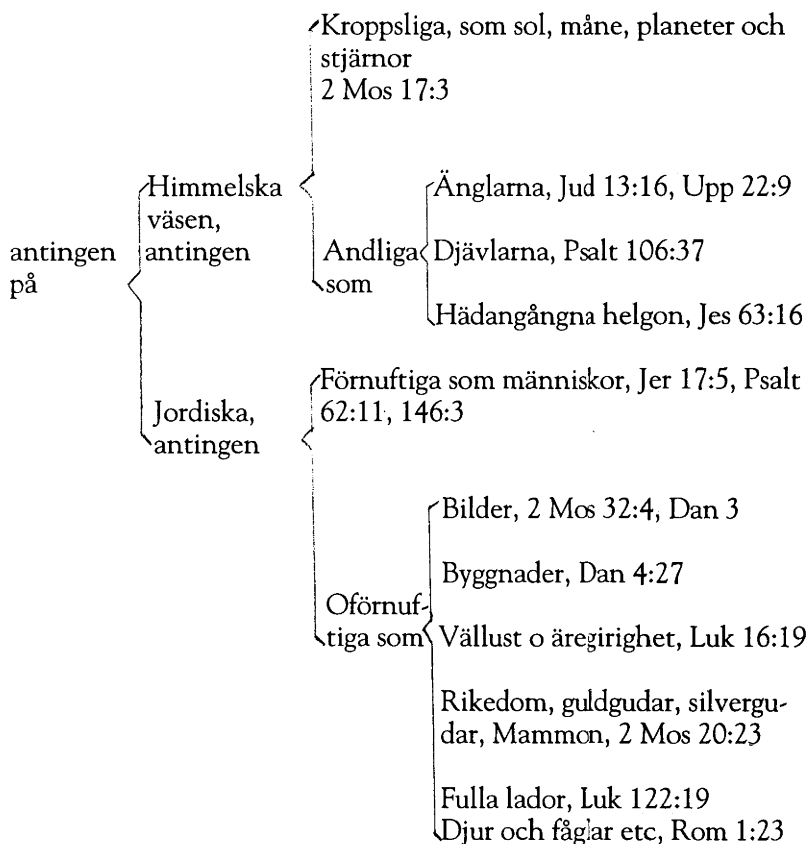
Gregorius den Stores argumentation angående bilder för de inte läskunniga riktas till biskop Serenus i Marseille. Serenus hade tagit bort och förstört bilder i sitt stift.⁴ Att Gregorius den Store formulerade sitt argument och ingrep mot Serenus men också Serenus' ikonoklasm kan inte ses som isolerade händelser utan måste ses i ett större sammanhang, nämligen kyrkans bilddiskussion överhuvud. Två principiella traditioner kom tidigt att utkristalliseras i kyrkans historia när det gäller bilder och utsmyckning: en tradition för och en mot.⁵ De kan anses få en fastare struktur när det gäller argumentationen redan under 300-talet. Dessa traditioner utvecklas naturligtvis under århundradenas gång men grundstrukturen förblir ganska oförändrad och aktualiseras ständigt när det gäller bildbruk. Så sker under de stora bildstriderna på 700- och 800-talen, så under reformationstidens bildstrider. Härtill aktualiseras traditionerna kontinuerligt i det teologiska tänkandet och i kyrkans undervisning, alltså även när bildstrid i egentlig mening inte föreligger. Först måste därför frågan resas varför det egentligen föreligger två principiella traditioner angående bilder inom kristenheten. Hur och varför har kyrkans bilddiskussion börjat, en diskussion som inte är avslutad?

Utifrån Bibeln har bildmotsståndarna vanligen åberopat bildförbudet i 2 Mos 20, som ju äger giltighet i judendomen: *"Du skall inte göra dig något beläte eller någon bild, vare sig av det som är uppe i himmelen eller av det som är nere på jorden eller av det som är i vattnet under jorden. Du skall inte tillbe sådana, ej heller tjäna dem"*. Att den första kristna församlingen principiellt fortsatte den judiska traditionen var naturligt. Synagogorna i diasporan blev ju ofta en mötesplats under kristendomens första missionsperiod och de nybildade församlingarna bestod till stor del av judiska bekännare. Kristendomen växte alltså organisatoriskt fram ur en ideologi med en restriktiv hållning till bildbruk. Denna bakgrund kom också att styra framväxten av det teologiska försvaret för bilder. Inget försvar för bilder kan egentligen lösgöras från ett ställningstagande till bildförbudet. När man mer allmänt började använda bilder i ett kyrkorum blev det nödvändigt att först formulera en tolkning av bildförbudet, som möjliggjorde bildanvändning. Härefter blev det nödvändigt att närmare precisera bildbrukets fördelar samt vilka motiv som var tillåtna - dvs inte förbjudna. Två principiella tolkningar kan här tidigt urskiljas i kyrkans försvar för bilder när det gäller bildförbudet. Enligt en tolkning är bildförbudet upphävt i och med nya förbundets inträde och inkarnationen. Enligt en annan tolkning gäller bildförbudet endast avgudabilder, alltså inte bilder överhuvud, och är en förklaring till första budet. Båda tolkningarna sammanvävs vanligen i det teologiska försvaret. Så åberopas inkarnationen inte bara i t ex grekisk-ortodox tradition utan också i luthersk.⁶

I västlig tradition, och inte minst luthersk, är det vanligt att finna uppgifter om vilka bilder som är förbjudna och vilka som är tillåtna, dvs uppgifter som bygger på en tolkning där bildförbudet anses gälla avgudabilder. När lutherska skrifter argumenterar i bildfrågan sker detta ofta i anslutning till förklaringar över första budet, vilket för med sig att bilduppfattningen kommer att behandlas och tecknas utifrån en negativ aspekt, *vad man avgränsar sig mot*. Det gammaltestamentliga bildförbudet anses ha aktualitet inte minst i missionshistorien. Tidigt integrerades ju även greker, romare o s v i församlingarna, människor med helt annan bakgrund när det gäller bildbruk och bilduppfattning än judarna. När det kristna budskapet sprids måste de hedniska avgudabilderna bort.⁷ Flera av de mer utförliga behandlingarna av bildfrågan från lutherskt håll under 1600- och 1700-talen visar stor kännedom om de avgudar som nämns i Gamla Testamentet, om antikens gudavärld (inkl grekisk och romersk), om de fornnordiska och germanska gudarna och om samtida hednafolks. Kännedom om sistnämnda erhöles genom reseskildringar och i vissa fall t o m genom egna resor och iakttagelser. Ofta möter omfattande redogörelser för olika typer av avgudar och avgudabilder i syfte att kontrastera dessa avgudabilder till den kristna församlingens rätta bildbruk. Bildförbudet leder alltså fram till en uppdelning av bilder i två kategorier förutsatt att det inte ses absolut: förbjudna bilder resp tillåtna bilder. Härigenom uppträder också genast problem angående gränsdragning mellan dessa kategorier. Få argument har fått en sådan genomslagskraft i denna gränsdragning som just Gregorius'. Det uttrycker den medelväg, *via media*, som lanserades på synoden i Frankfurt 794 och som utförligt beskrevs i de s k *Libri Carolini* mellan ikonoklasm å ena sidan och bild dyrkan å den andra.⁸

Den danske teologen och Christian IV's hovastrolog Niels Heldvad bemöter i sitt arbete 1622, *AMPHITHEATRUM Fidei Catholicae, & Cereemoniarum Ecclesiae Jesu Ch'risti*, kalvinismens tolkning av bildförbudet genom att göra uppdelningen förbjudna resp tillåtna bilder. För kalvinismen fanns ju bara förbjudna bilder när det gällde själva kyrkorummet. Profant tillät däremot även kalvinisterna bilder, så bildförbudet uppfattades inte ens absolut gällande från kalvinskt håll.⁹ När det gäller de tillåtna bilderna, anföres just argumentet angående bilder för de inte läskunniga av Heldvad.¹⁰ Han ställer först frågan vilka bilder Gud förbjudit. Som svar nämner han först sådana som omnämns i Bibeln, t ex den gyllene kalven (2 Mos 32), Baal (4 Mos 23, Dom 6, 2 Kon 17), Beelzebub, avgud i Ekron (2 Kon 1, jfr Matt 10, Mark. 3 och Luk 11), Adramalech vars bild fanns i Samaria (2 Kon 17), Diana i Efesus (Apg 19, i NT 1981 Artemis) etc. Sedan nämner han avgudar hos hedningarna och då först antikens som Saturnus och Jupiter. Han ger en längre redogörelse för den grekiska mytologin och gudarnas släktskapsförhållanden. Efter redogörelsen för klassisk mytologi övergår han till de saxiska gudarna.¹¹ För Heldvad är endast egentliga avgudabilder förbjudna. Exempelen anföres alltså som exempel på förbjudna bilder och härigenom uppnås, att bild-

förbudet får viss relevans samtidigt som det inte blir absolut. Ett annat exempel som visar noggrannheten att ange vilka bilder som är förbjudna och vilka som är tillåtna möter hos den norske biskopen Christen Staphensön Bang i dennes *Postilla Catechetica*, 1650. Liksom hos Heldvad åberopas argumentet angående bilder för de inte läskunniga. Det främsta skälet varför bildförbudet inte gäller bilder överhuvudtaget utgör just Gregorius' argument.¹² Under punkt V i utläggningen över första budet frågas vad uttrycket "andra gudar" innebär.¹³ Med "andra gudar" förstås inte bara hedningarnas upptänkta gudar och gudinnor utan allt som upp-tänkes i stället för Gud och till vilket människan sätter hopp, tro och förtröstan istället för till den rätte och sanne Guden samt tillägger detta gudomlig dyrkan och ära. I nästa punkt, VI, ställer Bang upp följande schema över avgudarna. Man observerar att *bilder* utgör ett delmoment i denna uppställning. De tillhör jordiska oförnuftiga ting om man förtröstar på dem. Frågan gäller vilka de människor är som har andra gudar och svaret blir, att det är alla de som ger det skapade den ära som endast tillkommer Skaparen, dvs de som förtröstar

Efter denna uppställning refererar Bang det gammaltestamentliga bildförbudet. Schemat ovan blir inledningen till Bangs närmare behandling av bildfrågan. Liksom hos Heldvad följer uppräknings av hedniska gudar. Han behandlar de vanligaste avgudar som dyrkades i Israel och hos andra folk: den gyllene kalven (2 Mos 31:4), Baal, Baal Berith, Baalzebub, Baalzephon, Astaroth och Dagon. Hedningarna har också tillbett de sju planeterna som avgudar, nämligen Jupiter, Mars, Solen, Månen, Venus, Mercurius etc. Den grekiska och romerska gudavärlden nämns. Även djuren har dyrkats som avgudar. Egyptier och andra hedningar har t o m balsamerat djur och burit omkring dessa som en särskild monstrans. Intressant är också att Bang liksom Heldvad har de asiatiska religionerna i åtanke och han ger exempel både från Kina och Indien. En förmildrande omständighet för deras avgudadyrkan är enligt Bang deras fruktan och rädsla. Vi närmar oss alltså upplysningstiden där en annan syn på hednafolken börjar göra sig gällande. Även en utförlig förteckning över de gamla nordiska gudarna finns hos Bang.¹⁴ Jag nämner Heldvads och Bangs redogörelser här som exempel på hur bildförbudet beaktas hos två teologer som i princip försvarar bilder i ett kyrkorum och härtill vid närmare studium tycks ha en mycket positiv inställning till bildbruk i ett kyrkorum. Intressant hos båda är att kriteriet för bilder som inte är förbjudna enligt deras tolkning av bildförbudet just utgöres av Gregorius' argument. Förbjudna bilder är avgudabilder, tillåtna är sådana som gagnar de inte läskunniga. Detta är genomgående i många försvarsskrifter. Argumentet står ofta just som kontrast till de förbjudna bilderna, ibland närmast som ett undantag när det gäller bildförbudet. Argumentet bildar den teologiska skarven mellan bildförbud å ena sidan och bildanvändning å den andra och överbryggas dessa motsättningar. Härtill har argumentet genom den tanke på *via media* som härletts från det kommit att bli en avgränsning mot bilddyrkan även när det gäller kristna motiv. Gregorius argument innefattar ju även påpekan det att det är en sak att tillbe bilder, en annan att genom bilder lära sig vem man skall tillbe.¹⁵

Bildförbudet, som alltså inte av den bildvänliga traditionen i kyrkans historia tolkats absolut, kan delvis förklara Gregorius' argument. Men vad fick fornkyrkan att avlägsna sig från judendomens bildförbud och restriktiva hållning till bilder? Det kan naturligtvis röra sig om ett allmänt uppluckrande av det gammaltestamentliga bildförbudet, även inom judendomen. Under 200-talet kan t ex bilder påvisas i den judiska diasporan och enligt André Grabar¹⁶ uppträder de första bilderna inom kristenheten samtidigt med de första i judendomen. Detta innebär att bildanvändningen i den kristna församlingen inte i första hand kan motiveras utifrån ett definitivare brott med den judiska traditionen. Snarare kan samma faktorer ligga bakom att både den judiska diasporan och fornkyrkan blir mer öppna till bildanvändning. Förklaringen skulle kunna vara så enkel, när det gäller judendomen, att den hebreiska texten efterhand i diasporan mer och mer krävde att bli översatt, inte minst i undervisningssyfte. Teologihistoriskt utvecklas argumentet angående bil-

der för de inte läskunniga under 300- och 400-talen, alltså under en period då avståndet mellan de judiska synagogorna och de kristna församlingarna ännu inte är helt avlägset. Det kan därför vara motiverat att ställa frågan, om Gregorius' argument i själva verket utgår från just den judiska traditionen, inte i opposition mot denna. I så fall skulle detta kunna ske inte primärt i anslutning till bildförbudet men väl till torauppfattningen. Rabbin Milton Steinberg framhäver i boken *Judendomen. Idéer och trosföreställningar*¹⁷ tanken att det just är närvaron av torarullarna som gör en synagoga till en synagoga, dvs en plats reserverad för judisk gudstjänst. Det är alltså inte bara så att varje synagoga äger torarullar utan i första hand är närvaron av torarullarna jämte närvaron av en församling de egentliga kännetecknen på en synagoga. Intressant är att Steinberg jämför närvaron av torarullarna med den kristna sakrala arkitekturen: "Man har framkastat teorin att en religions anda lättast kan uppfattas i den arkitektur den ger upphov till, att kyrkobyggnader alltifrån de gotiska katedralerna till kväkarnas bönhus reflekterar och manifesterar den tro som har frambragt dem". Torarullarna motsvarar den sakrala arkitekturen: "Och här, i denna roll som tilldelats en bok, har vi den nyckel till judendomens anda och struktur som inom andra samfund tillhandahålls av den religiösa arkitekturen. *Judendomen* är en bokreligion, som leder sitt ursprung från, kretsar kring och klargör innehållet i ett heligt dokument". Kristendomen var från första början en bokreligion genom gamla och nya förbundets skrifter. Tidigt kom ju också evangeliets närvaro att framhävas i liturgin. När de första kristna kyrkobyggnaderna efterhand uppfördes blev det naturligt att på något sätt markera ordets närvaro. Hos kyrkofadern Ambrosius (död år 397) återfinnes uppgifter om att kyrkväggarna var prydda med bibelord och tänkespråk av olika slag. Bruket har senare återkommit, inte minst i protestantisk tradition. Sven Bälter skriver i det ovan nämnda arbetet bl a om Ambrosius: "I Ambrosii tid år 380 fick man se Kyrkoveggarna prydda med Skriftenes språk och sinrika meningar".¹⁸ Om utsagan hos Ambrosius skall förstås som målade bibelord på väggarna, kommer bruket att måla bibelord på väggarna att kunna anses lika ursprungligt som, om inte ursprungligare än, målade bilder. Senare i historien återkommer detta, bl a under reformationstiden genom de sk katekesaltartavlorna.¹⁹ Bruket av sådana kan dock inte anses typiskt protestantiskt. Ragne Bugge påpekar, att tavlor i kyrkorna med de tio budorden, Fader Vår och trosbekännelsen påbjuds redan i början av 1400-talet av t ex Jean Gerson i Frankrike och Nicolaus av Cusa i Tyskland.²⁰ Ett särskilt intressant och mer unikt exempel i sammanhanget, förutom katekesaltartavlorna, är de efterreformatoriska kalkmålningarna från 1600-talet i Ronneby kyrka i Blekinge. Här finns psaltarpsalmer etc, omgivna av växtornamentik målade dekorativt i valven. Under väckelsen på 1800-talet skulle bruket med bibelord på väggarna få aktualitet, inte bara i de första bönhusen utan också i en del kyrkobyggnader. Den ursprungliga "bildkonsten" i flera av kyrkoarkitekten Emil Viktor Langlets centralkyrkor, som uppfördes under slutet av seklet, utgjordes ofta av målade bibelord på väggarna samt ori-

entalisk ornamentik. Förebilden var bl a fornkyrkliga centralkyrkor. De målade bibelorden som ursprungligen fanns i en del av hans kyrkor sammanhänge naturligtvis även med det bildbruk - eller snarare den attityd till bilder - som utvecklats i delar av den inomkyrkliga väckelsen.²¹ I Langlets programförklaring i häftet *Protestantiska kyrkobyggnader enligt centralsystemet*, Stockholm 1879, stod just ordet i centrum. Från de första fornkyrkliga kyrkobyggnaderna till 1800-talets väckelse och senare föreligger alltså ett bruk att avbilda själva bibel-ordet på väggarna. Tanken bakom är naturligtvis att konkret betona och påminna om det gudomliga ordets närvaro i byggnaden, helt i linje med tanken bakom tabernaklet och torarullarna i den judiska synagogan. Mot denna bakgrund bör Gregorius' argument konkret kunna ses. De målade bibelorden kan nämligen ersättas med målade bilder som uttrycker samma sak. Gränsen mellan ord och bild är inte klart avgränsad. Bildteologiskt och språkfilosofiskt utplånas delvis gränsen mellan bild och ord i Gregorius' argument. Språket blir mer än bokstäver. Men vad är skrift i sammanhanget för de läskunniga om inte just det sakrala ordet? Här ligger nyckeln för förståelsen av argumentet. Det sakrala ordet kan översättas med sakrala bilder som förmedlare. Vad vi ofta associerar till när vi ställs inför Gregorius' argument är den didaktiska snävhet som vi utläser: bilder är bara ord, bokstäver. Detta ger egentligen inte rättvisa åt argumentet och den närhet fornkyrkan kände till den judiska traditionen med toratanken. Ordet var heligt och innefattade en gudomlig närvaro, och översätts nu ordet med bilder blir dessa lika heliga som ordet och bokrullarna. Bilderna kan alltså utifrån Gregorius' argument sägas bli sakrala p g a den gudomliga närvaron i de bibelord de uttrycker. Judendomens torauppfattning kan alltså i själva verket förklara varför en bild kan anses sakral. I sammanhanget kan nämnas att det även i protestantisk tradition föreligger en tanke på sakrala bilder, t ex hos Bang. Han gör i sin *Postilla Catechetica* en uppdelning i heliga och oheliga bilder. Sakrala bilder är just sådana som har sin grund i den Heliga skrift:

- Två slags bilder: {
- Heliga, dvs de som har sitt fundament i den Heliga skrift, och användes {
 1. Som en gudomlig Memorial och erinran om åtskilliga sällsamma berättelser.
 2. Som en särskild kyrkoornament och beprydning, ja oblectament och glädje etc.
 - Oheliga, dvs de som är excogiterade och gjorda utifrån vantro och villfarelse, till avguderi och förgängligt missbruk, sådana får inte tillstädjas eller användas.²²

Sistnämnda exempel hos Bang visar alltså att man i protestantisk tradition inte är främmande för att benämna en bild sakral. Men exemplet visar också genom själva indelningen, att kyrkans bilddiskussion primärt inte gäller om man skall ha bilder eller inte i ett kyrkorum utan *vad en bild egentligen är*. Så var det även för kalvinismen. Det avgörande för bildbruket och huruvida bilder är tillåtna eller inte är själva bildtypen och bildkategorin. Kyrkans bilddiskussion handlar på djupet uteslutande om bilddefinitioner. Gregorius' argument kan tolkas så, att bilder mer eller mindre parallellställs med det skrivna ordet. Hur en sådan parallellställning skall förstås och hur långt den sträcker sig kan naturligtvis diskuteras. Ytterst blir det en semantisk fråga, dvs en fråga angående våra sinnesbilder och begrepp och de tecken vi använder för att förmedla dessa. Problemet uppmärksammades bl a i de efterreformatoriska skrifterna från lutherskt håll angående bildfrågan kring sekelskiftet 1600. En helt entydig tolkning föreligger inte här. Då jag utförligare redogjort för detta i min undersökning *Bildstrid, Bildbruk, Bildlära* skall jag här endast göra en sammanfattning.²³ Först avgränsar sig flera av skrifterna från tanken, att den term, *idiotis*, som vanligen anses innebära de inte läskunniga, skulle gälla lekfolket överhuvud, i motsats till prästerna. Avgränsningen här riktas mot den romersk-katolska skriftuppfattningen. Lutheranerna menade att enligt romersk-katolsk uppfattning var själva bibelordet förbehållet prästerna. Lekfolket fick alltså nöja sig med bilderna. Från kalvinskt håll hade nämligen lutheranerna beskyllts för att liksom katolikerna ha två biblar, en för prästerna och en för lekfolket. Den för lekfolket utgjordes av bilderna. Även om lutheranerna i skrifterna från ca 1600 inte sällan refererar Gregorius' argument något oreflekterat, är man vanligen mån om att betona att bilderna i sig inte kan ersätta bibelordet. Enligt t ex Johann Arndt måste bilderna betraktas genom ordet, men om så sker kommer heller inte bilderna att vara döva och stumma. Utifrån den toraaspekt som skisserats ovan är det i själva verket i Arndts utsaga den gudomliga närvaro som finns i ordet som också kommer att finnas i bilderna. En annan aspekt kommer fram hos den brandenburgske hovpredikanten Simon Gediccus.²⁴ För honom är bilderna, liksom kyrkans ceremonier i övrigt, trons hjälpmedel. De skall främst ledsaga det hörda ordet. Det vi vill bevara i minnet skriver vi antingen på papper eller ritar med krita på väggen. Varför skulle vi då utplåna bilderna, frågar Gediccus. Skillnaden mellan ord och bild är i det fallet inte klart avgränsad. Både ord skrivna med bokstäver och bilder som används som ersättning för de med bokstäver skrivna orden är underordnade den primära funktionen: att vara hjälpmedel att *bevara* i minnet det hörda ordet. I en annan försvarsskrift för bilder utgiven av fakulteten i Wittenberg, *Notwendige Antwort*, 1597, föreligger en mer ingående behandling av förhållandet mellan ord och bild. Förhållandet sammanfattas under begreppet *adminiculum memoriae*, en hjälp för minnet. Enligt sistnämnda skrift är det nästan likvärdigt om man använder sig av bilder eller skrivtecken för att komma ihåg och minnas Bibelns berättelser. Av-

görande är själva begripligheten. Minnesfunktionen tillhör egentligen den äldsta bildfunktionen i kyrkans historia. Enligt Grabar har de bilder och symboler från kyrkans första århundraden som möter i katakomberna denna funktion.²⁵ Grabar ser katakombbilderna som ett mellanting mellan bild och tecken, som *image-signs*. De appellerar i första hand till intellektet, som med hjälp av dessa knapphändiga bilder och tecken aktualiserar ett större tankeinhåll som tidigare inlärts. Principiellt blir ett bibelord målat på väggen eller broderat ett liknande tecken. De angivna orden står inte isolerade utan läsaren aktualiserar samtidigt kontexten och ordens djupare tankeinhåll. En aspekt som också kommer fram i luthersk teologi är att det gudomliga ordet som sådant djupast sett inte är bundet till själva bokstäverna eller de med bokstäver sammansatta enskilda orden utan betecknar något oändligt större. Det gudomliga ordet kan förmedlas och uttryckas på många sätt. Ett av sätten är just bilder. När Gregorius' argument återopas, åsyftas dock uteslutande det förkunnade ordet. Parallellställningen ligger här. Bakom ligger naturligtvis den egentliga kanon, som den kristna förkunnelsen har som rättesnöre. Kristendomen - liksom judendomen - är ytterst en bokreligion. Varför har då inte ett målat bibelord på kyrkans vägg företrädde enligt flera lutherska teologer? Enklast kan detta förstås utifrån tanken att ett målat bibelord på väggen tillhör kategorin det i kyrkan förkunnade ordet. Bibelordet har nämligen plockats ut ur kanon i förkunnelsesyfte, liksom kyrkoårets perikoper. Det har plockats ut som stöd för minnet av och som påminnelse om ett djupare och mer omfattande innehåll, som sammanfattas och aktualiseras av just det målade bibelordet. Det ur kanon utplockade ordet blir alltså ett tecken för ett större sammanhang. Detta tecken kan enligt Gregorius' argument ersättas med en målad bild, förutsatt att det föreligger en kunskap som kan aktualiseras genom tecknet. I annat fall blir bibelordet lika meningslöst som den målade bilden. Begripligheten är alltså kriteriet. Det är i detta sammanhang ett argument av ovan nämnde Heldvad mot 1500-talets katekesaltartavlor skall ses. I en liten skrift utgiven 1597, *Elevsinia sacra*, går han till angrepp mot att ersätta bilderna i kyrkorummet med katekesaltartavlor. Motiveringen är just de inte läskunniga. Ironiskt hävdar Heldvad att kalvinisterna ersatt bilderna, som ger den inte läskunniga allmogen både påminnelse och andakt, med några förgyllda bokstäver. Dessa förgyllda bokstäver förstår bonden sig lika lite på som kråkan förstår sig på söndagen!²⁶ Påminnelse-tanken var viktig. Sven Bälter påpekar angående Laurentius Petris kyrkoordning 1571: "I Kyrkolagen af år 1571. yttrade sig vår Församling, at wi icke ansågo de målningar och beläte, som förestälte nyttiga Bibliska Historier, för platt fåfänga, långt mindre för så styggeliga, som de belätes stormaare, hwilke bortkastade det goda med det onda. Man kunde wäl behålla dem, efter de betecknade något nyttigt, och påminte oss der om. Menn i fall wantroget och enfaldigt folk wille för dem wisa någon wördnad, skulle de tagas af wägen, och folket förmanas, at hålla sig til Gud allena, samt hans ord och Sacra-

ment"²⁷ Bilderna kunde alltså vara kvar om de *betecknade* något nyttigt och *påminde* om detta.

När Gregorius formulerade sitt argument för bilder förelåg redan olika uppfattningar om bildens berättigande i ett kyrkorum. Kyrkofäder som Paulinus av Nola, Basilius, Gregorius av Nyssa och Nilus hade före honom framhävt bildernas didaktiska och pedagogiska värde. Som refererats ovan fördes argumentet angående bildernas didaktiska värde också fram i bilddiskussionerna omkring år 1600. Men vad händer under 1600- och 1700-talen när läskunnigheten efterhand blir mer utbredd? Angeläget inte minst i protestantisk tradition var ju att så många som möjligt skulle få möjlighet att själva studera och läsa kanon i sin helhet, dvs inte bara vara hänvisade till det i kyrkan förkunnade ordet. Oförankat blir naturligtvis att argumentet till viss del försvagas eller mister relevans. I förlängningen härav borde också följa, att p g a ökad läskunnighet mister bilderna också sin betydelse i kyrkorummen. I bilddiskussionen omkring år 1600 framhölls fortfarande allmogen som inte kunde läsa. Heldvad nämnde i exemplet ovan bonden, som inte begrep de förgyllda bokstäverna på altartavlorna. I fler och fler hem kommer efterhand under 1600- och 1700-talen Bibel, psalmböcker, bibelförklaringar, postillor och andra uppbyggelseböcker att finnas. Den danske prästen Jacob Worm Skielde-rup kan i sin skrift 1782, *Den offentlige Gudsdyrkelses ubillige og skadelige Foragt og Forsømmelse*, t o m nu hävda att sådana fromma böcker var vanligare hos bönder än hos högreståndspersoner.²⁸ Hade bilder fortfarande betydelse för dessa fromma bönder som fördjupade sig i postillor och uppbyggelseböcker av olika slag? Frågan är naturligtvis komplicerad. Ett förhållande kan ganska lätt konstateras. De rikt smyckade kyrkovalvens tid är förbi och många av de valvmålningar, som inte tidigare överkalkats, överkalkas under 1700-talet. I jämförelse med medeltiden blir kyrkorummen efterhand bildfattigare. Man skall dock i sammanhanget beakta nytillkomna altartavlor och epitafier under 1600- och 1700-talen. Ett konstaterande bör dock kunna göras när det gäller själva kyrkorummets utveckling under 1600- och 1700-talen. Kyrkorummet tillhandahåller inte längre en så rik och omfattande bildskatt att det är helt relevant att tala om bilder eller bildserier för inte läskunniga. Detta säger dock inte att bilder överhuvud mist betydelse. Med läskunnigheten sker en expansion när det gäller bokutgivning, inte minst av uppbyggelseböcker. Som nämnts kom sådana att finnas i många hem. Detta för också med sig att ett nytt bildmaterial expanderar, nämligen bokillustrationer. Viktigt att notera är, att många uppbyggelseböcker försågs med ett rikhaltigt bildmaterial och väl att märka: inledningsvis ofta med argument för just detta bildmaterial. Argument för bokillustrationer börjar alltså nu se dagens ljus, i likhet med tidigare argument för bilder i kyrkorummen. Redan i den s k *hortulus animæ-litteraturen* med dess växt- och trädgårdsillustrationer föreligger exempel på detta.²⁹ I Lukas Martinis *Christeliga Jungfrurs AeRA-krantz*, 1608, föreligger inledningsvis i ett företal av Johannes Avenarius ett argument som principiellt står nära just

Gregorius' och som ofta möter i illustrerade uppbyggelseböcker. Alla medel är tillättna som underlättar de ungas kristna undervisning. Det gäller predikningar och skrifter, förmaningar och vänligt lockande, exempel, liknelser och bilder från naturen, hedniska berättelser och Bibelord samt dikt och spel, både komedier och tragedier.³⁰ Argumentet här som i första hand vill försvara de växtillustrationer som återfinnes i boken samt bildspråket i anslutning till dessa ligger i linje med den tolkning av Gregorius' argument som återfinnes i lutherska argumentationsskrifter för bilder från ca 1600 och som ovan refererats. Det gudomliga ordet kan förmedlas på många sätt. Det intressanta i Martinis bok är, att även skapelsens bok, naturen, dragits in i argumentet. Argumentet gäller alltså inte enbart bilder ur Bibeln. Samma möter i förordet till en utgåva av Johann Arndts *Sanna Kristendomen*, 1763, av Adam Struense. Struense betonar illustrationernas betydelse dels i uppbyggligt syfte och dels för att göra innehållet mer begripligt och lättare att ständigt erinra sig. Därför finns både bilder ur Bibeln och från naturen.³¹ Hur kan man lära barn de dyra sanningarna, som står i Arndts *Sanna Kristendomen*, bättre än genom att visa dem bilderna och förklara dem, frågar Adam Struense vidare.³² Dessa två exempel, Lukas Martinis och Adam Struenses, visar också hur barn och ungdom nu medvetet kommer in i sammanhanget. Även om läskunnigheten ökade, kvarstod - och kvarstår - fortfarande en kategori inte läskunniga, nämligen de barn som ännu inte lärt sig läsa. Visserligen är läskunnighetens omfattning bland de vuxna långt in på 1800-talet ett historiskt komplicerat problem, men från 1600-talet och framåt har den kristna barnboken, hur det än förhåller sig med de vuxnas egentliga läsfärdigheter, en omfattande utbredning.³³ Utmärkande för många av de barnböcker som utges är just ett rikhaltigt bildmaterial, dels för de barn som ännu inte kan läsa, dels i syfte att lära dem läsa. På så sätt återkommer ständigt anspelningar på Gregorius' argument långt efter att läskunnigheten blivit mer utbredd. Bönder och olärda har utslutande ertsatts med barn. Men bilder producerades och produceras ständigt i det kyrkliga arbetet, i den kyrkliga förkunnelsens tjänst - helt i linje med Gregorius' argument: för de inte läskunniga.

NOTER

1 Bengt Arvidsson, Bildstrid, Bildbruk, Bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet, Lund 1987, s 43 samt 189.

2 Angående Laurentius Petri, se Mereth Lindgren, Att lära och att pryda, Stockholm 1983, s 15ff, samt Bengt Ingmar Kilström, Synen på kyrkopyrtnader i Lau-

rentius kyrkoordning 1571 och konsekvensen av denna, i Tro of Bilde i Norden i Reformasjonens århundrede, Oslo 1991, s 193ff.

3 Bälter, s 188.

4 Leonide Ouspensky, Theology of the Icon, Crestwood 1978, s 135f.

5 Arvidsson, Bildstrid, Bildbruk, Bildlära..., s 126 ff och 133ff.

6 Arvidsson, Bildstrid, Bildbruk, Bildlära..., s 165.

7 Arvidsson, Bildstrid, Bildbruk, Bildlära..., s 73f.

8 Arvidsson, Bildstrid, Bildbruk, Bildlära..., s 101ff.

9 Arvidsson, Bildstrid, Bildbruk, Bildlära..., s 224ff.

10 Heldvad 1622, s 272: "Es sind zweyerley Bilder / vnd Gemahilde / nemlich Abgoettische Bilder / vnd Götzen / so Gott am hoechsten verboten / vnd huebsche schoene Bilder / oder Historische Gemahilde / so vns / wie wunderbar Gott siene Heiligen gefuehret / siene Kirsche beschuetzet vnd erhalten / sonnenklar fuer augen stellen / welche Historische Bilder vnd Gemahilde von Gott nirgend verboten. Solche Bilder sind bey vns Christen / nicht anders dann der Leyen Bibel / wie der heilige Gregorius in Ep, 9 lib. 9 de statuis & imaginibus, im Jahr nach Christi Geburt 601. bezeuget".

11 Heldvad 1622, s 286f.

12 Bang, s 192: "Dend I. er denne / ad saadanne Billeder oc Efterlignelser kand være Laicis, ded er / Leeg Folck oc dend gemeene Mand i synderlighed / quasi muti Magistri, ded er / til Erindring oc Vnderviissning omb adskillige mærcklige Stycker oc Skiønne Historier / som de i saa maader scinbarligen kunde see for Øyene. Huorfaare de oc kaldis gemmeenligen Biblia Laicorum, ded er / de Wlærdis Bibel: Fordesaa saadanne Billeder er dend gemeene Mand i steden for Bøgger: Oc som gregorius siger: Quod legentibus Scriptura, hoc idiotis præstat pictura, ded er: Huad de Lærde kunde forfare aff Bøgger oc Skrifter: ded kunde de Wlærde oc Leeg Folck forstaa aff Billeder oc Malning / dog ingenlunde foruden Guds Hellige Ords Embede oc Kraft".

13 Bang, s 133ff.

14 Bang, s 165ff.

15 Jfr t ex Bang, s 182: "Ti som Gregorius siger: Aliud est picturam adorare, aliud, per picturæ Historiam; quid sit adorandum, addiscere, ded er / siger Gregorius, et / ad tilbede een pictur eller Billede / oc et andet / formedelst een pictur oc Billedis Anvissning ad lære huad / eller huem mand skal tilbede. Oc een andanstedes siger hand: Derfare bliffuer de hellige Evangeliste affmalet udi Kircken /

ad gemeene Mand der aff kunde til Gemyt føre huad Christi Lærdomb oc Gier-
ninger her paa Jorden hafuer udrettit."

16 André Grabar, *Christian Iconography. A Study of Its Origins*, London 1980,
s 23.

17 Milton Steinberg, *Judendomen. Idéer och trosföreställningar*, Uppsala 1978,
s 26ff.

18 Bälter, s 184.

19 Arvidsson, *Bildstrid, Bildbruk, Bildlära...*, s 52 samt s 187ff. angående proble-
matiken bild och ord. Angående katekesaltartavlor, se också Ragne Bugge, *Iko-
noklasmen i Norge og de norske katekisme altertavlene*, i *Tro og bilde i Norden
i Reformasjonens århundrede*, Oslo 1991, s 85-91.

20 Bugge, *Ikonoklasmen i Norge...*, s 87.

21 Anders Gustavsson, *Religiösa bilder inom väckelserörelser, Meddelanden
från Kyrkohistoriska arkivet i Lund* 18, 1984.

22 Bang, s 190 f.

23 Arvidsson, *Bildstrid, Bildbruk, Bildlära* 1987, s 188ff.

24 Arvidsson, *Bildstrid, Bildbruk, Bildlära*, 1987, s 191.

25 Grabar, s 8: "But these paintings of the catacombs are not meant to represent
events - they only suggest them. It is enough to indicate one or two salient fea-
tures, in order to designate a specific person, event, or object. These few traits do
not define the images at all, but the informed viewer is invited to make use of
the summary indications to divine the subject. In other words, the paintings are
schematic - that is, they are image-signs, which appeal above all to the intellect
and which imply more than they actually show".

26 Arvidsson, *Bildstrid, Bildbruk, Bildlära*, s 193f.

27 Bälter, s 188.

28 Jacob Worm Skielderup, not s 77: "Kommer ieg ind til en skikkelig Bonde,
finder ieg Psalmebøger, Forklaringer, Bibel, nye Testamente, Postil, og flere des-
lige gudelige Bøger; men kommer ieg ind til en fornemme mand, (en gammel
Spitsborger undtagen) er han solide, finder ieg oeconomiske Afhandlinger, His-
torier, Levnets Beskrivelser etc; men er han af de simplere, finder ieg Romaner,
Hyrdedigte, Comedier og deslige, saa Bøger skal ei give dem det Fortrin".

29 Angående denna omkring år 1600 vanliga uppbyggelselitteratur, se Bengt Ar-
vidsson, *Sjärens örtagård. Trädgårdskonstens betydelse för bildspråket i uppbyg-
gelselitteraturen omkring år 1600*, Lund 1991.

30 Arvidsson, Själens örtagård..., s 202.

31 Adam Struense skriver bl a följande i förordet: "Aus noch wichtigern Gründen hat man sich verbunden geachtet, ganz neue Sinnbilder zu dieser neuen Ausgabe erfinden und stechen zu lassen, und sie so einzurichten, damit der Zweck der Erbauung dadurch desto besser befördert werden möge. Zu dem Ende sind sie so eingerichtet worden, damit sie die vorgetragenen geistlichen Wahrheiten dem Leser begreiflicher vorstellen und von denselben einen solchen Eindruck machen mögen, dass er sich der heilsamen Lehren an denselben leicht wiederum erinnern könne. Deswegen sind sie nicht weit hergesucht, sondern von den bekantesten Gegenständen hergenommen worden, nemlich aus der heiligen Schrift und aus der Natur. ... Kurz zu sagen, die Kupfer sind gleichsam als Erklärungsbilder der drey Artikel des christlichen Glaubens gewählt worden. Man hat sich beflissen, die Zeichnungen nicht nur durch einen geschickten Künstler sehr genau und sauber verfertigen zu lassen, sondern sie auch jedesmal auf der andern Seite deutlich zu erklären".

32 Struense, förordet: "Denn, woran erinnert man sich leichter, als an ein Bild und ein paar Verse: und wie kan man Kindern die theuren Wahrheiten, die im Arnd stehen, angenehmer beybringen, als wenn man ihnen die Bilder zeigt, erkläret, oder besser, sie selber zur Erklärung und Bedeutung derselben durch Fragen bringet?"

33 Angående de första svenska barnböckerna, se Göte Klingberg, Till gagn och nöje. Svensk barnbok 400 år, Stockholm 1991.

Summary

Gregory the Great's argument concerning the function of pictures for those unable to read has often been brought out in Church discussions on pictures. In the history of theology, the argument was developed during the 4th and 5th centuries, thus during a period when the distance between Jewish synagogues and Christian communities had not yet become complete. There is therefore cause for asking whether Gregory's argument emanates from Jewish tradition, from the *thorah* opinion. From the beginning, Christianity was a book religion, through the writings of the Old and the New Covenant. When the first Christian church buildings were by and by being erected, it was natural to somehow mark the presence of the Word. Church Father Ambrose informs on church walls being adorned with biblical quotations and all sorts of proverbs. From the first ancient church buildings to the 19th century revival onwards, there has been a habit of picturing the biblical quotation proper on the walls. Obviously, the thought behind this is in a concrete way to emphasize and call attention to the presence of the divine Word in the very building. It ought to be possible to see, concretely, Gregory's argument in the light of these facts. Because painted biblical quotations can be replaced by painted pictures which express the same thing. The boundary between word and picture is not clearly-defined. The word was holy and contained divine presence. If the word is translated into pictures, they will be just as holy as the word and the scrolls. So, referring to Gregory's argument, the pictures can be seen as sacred on account of the divine presence in the biblical quotations which they express. The parallelism concerning word and picture in Gregory's argument concerns solely the word being preached to the congregation. Behind this lies naturally the true canon which Christian preaching has as its guiding rule.

During the century of Reformation we find Gregory's argument in several ordinances of the evangelical order. Through Laurentius Petri the argument also came to stand for the theological principle for the use of pictures in the Church of Sweden in post-reformatory times. But, what happens to the argument in the continuous evangelical tradition, when the ability to read spreads more widely during the 17th and 18th centuries, by and by to become a demand - or a common right - during the 19th century with its regulations on elementary schooling? It was very

important in Protestant tradition for as many as possible to have the possibility to study and read the canon in its entirety, i.e., not only to be obliged to use the word preached in Church. It could be expected, as a result of this, that pictures would lose their importance on account of people's growing ability to read. With growing reading ability there is an expansion of book publishing, not least religious tracts. This, however, actually leads to the expansion of a new kind of pictures, namely book illustrations. Many religious tracts were amply provided with pictures, and nota bene: in the introductions there were quite often arguments for these very pictures. The arguments for book illustrations remind us essentially of earlier arguments for pictures in the churches. In the argumentation, especially children and young people are being emphasized. The pictures were to help those children who were not yet able to read, but also to facilitate reading and learning.